

УДК 1(477-25)«654»

Ткачук М. Л.

КИЇВ У РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВІДРОДЖЕННІ
ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Пропонована стаття вперше акцентує увагу на деяких методологічних аспектах вивчення релігійно-філософських процесів у Києві початку ХХ ст. Аналіз цих процесів, на думку автора, потребує передусім глибокого осмислення київської духовно-академічної та університетської філософської традиції та всебічного дослідження пам'яток публічного релігійно-філософського дискурсу.

В історії вітчизняної філософської культури знайдемо, мабуть, не надто багато епох, однаково привабливих і для дослідника, і для «любомудра», - епох на кшталт початку ХХ ст., охрещеного загадково-звабливо «срібним віком» або урочисто-відповідально «духовним ренесансом»,

Годі й говорити - епоха справді щедра і для науковця-гуманітарія, і для спраглого «поживи духовної», і для вибагливого шанувальника Слова, що так дисонує з нехитрим і не завжди виразним лексиконом сучасника. Повернена з небуття, сьогодні ця епоха, що донедавна видавалася

«непіднятою» цілиною, набуває - зусиллями пердусім тих, хто наполегливо і послідовно, крок за кроком, повертає до культурного обігу її пам'ятки, хто дарує читачеві дивовижний світ забутих текстів і невідомих контекстів - усе чіткіші й виразніші обриси.

У справі «повернення» успіхів, звісно ж, чимало. Перевидано чи вперше видрукувано найважливіші першоджерела, знайдено й бодай частково оприлюднено архівні документи, епістолярій, спогади учасників і свідків потужного культурного піднесення передреволюційної Росії. Значно менше, на наш погляд, зроблено у справі *осмислення* самого феномену відродження, який традиційно зветься релігійно-філософським, але по суті охоплює весь пласт духовної культури, що мовби квапилася виплескатися назовні у передчутті скорої й неминучої загибелі.

З одного боку, зазначене відставання цілком зрозуміле: будь-яке осмислення, а тим паче осмислення цілісне і неупереджене, потребує накопичення первинного матеріалу, створення певного ідейного фонду, спроможного служити надійною передумовою подальшої рефлексії. Тим не менш, фрагментарний характер відтворення цього ідейного фонду, до певної міри спорадичний дослідницький інтерес, що намагається схопити найбільш яскраве й таке, що лежить на поверхні, що нехтує деталями, подекуди доволі важливими для розуміння цілого, не може не викликати певного занепокоєння й подиву.

Наразі йдеться про ту «вибіркову» увагу, якою охоплено «місцини пам'яті» духовного відродження в Росії початку ХХ ст. Ніхто, ясна річ, не візьметься заперечувати ролі й значущості Москви чи Санкт-Петербурга як найважливіших осередків культурного ренесансу, втім, навіть побіжний погляд на духовні процеси, що відбувалися в Києві тієї доби, на дивовижне й розмаїте плетиво корінь і доль, якими зіткано живу тканину «срібного віку», не може не помітити ролі й значущості *київського* «гнізда» ренесансної культури, яке без сумніву заслуговує на право стояти в одному ряді з московським і петербурзьким центрами релігійно-філософського відродження.

Не можна сказати, що Київ початку ХХ ст. зовсім позбавлений уваги істориків філософії, культурологів чи літературознавців. Останнє десятиліття відзначене появою низки праць, що повертають із небуття імена київських філософів і богословів, віднаходять такі їх започаткування, як Релігійно-філософське і Науково-філософське товариства, журнал «Християнская мысль», газету «Народ». Духовної атмосфери київського

культурного «гнізда» з необхідністю торкаються краєзнавці та історики літератури (переважно булгаковознавці). Проте до сьогодні всі ці студії, які мають спорадичний і локальний характер, що пов'язані, як правило, із вивченням історії київської академічної філософії або творчості Михайла Булгакова й, отже, мають на меті інші дослідницькі завдання, ніж спеціальний аналіз духовної ситуації та звершень зазначеної доби, дають змогу говорити, на наш погляд, лише про певне «передчуття» справжнього місця Києва в культурному відродженні Росії початку ХХ ст., про передбачуване, але чітко не артикульоване визнання значущості київського «гнізда» в духовних процесах «срібного віку», про перше наближення до великої і складної теми, поки що, на жаль, не тільки далекої від свого цілісного осмислення, а й, по суті, не заявленої як предмет систематичних студій. Важко не погодитися із ремствуванням Мирона Петровського: далекий Київ часів Володимира та Ярослава «вивчено незрівнянно старанніше», ніж такий, здавалося би, близький Київ початку минулого століття, а відтак, «найцікавіший, найплідніший, найнасиченіший період київської історії виявився і найневідомішим» [1, 15, 76].

Справді, пишаючись іменами вихованців і облаштувачів київського культурного «гнізда», чи усвідомлюємо ми давно назрілу необхідність переходу від констатацій, що потішають регіональне самолюбство, до спеціального скрупульозного дослідження їх «трудів и днів», до вивчення розмаїтих духовних процесів і явищ, якими відзначене життя Києва переджовтневих десятиліть? Стверджуючи, наприклад, наявність «самостійної й самобутньої філософської школи київського екзистенціалізму», представлені іменами Миколи Бердяєва і Льва Шестова, ба більше, вбачаючи тенденції її відродження в школі Павла Копніна, у такій собі групі «червоного екзистенціалізму» [2, 37], чи взяли ми собі за працю бодай у загальних рисах реконструювати київські сторінки життя і творчості тих самих Бердяєва і Шестова? Чи набагато більше поталанило в цьому сенсі Євгенові Трубецькому, Сергію Булгакову, Євгену Спекторському, не згадуючи вже менш відомі широкій аудиторії імена? Чи достатньо вивчено київський період багатоманітної творчої діяльності Василя Зеньковського та Георгія Челпанова? Чи постала предметом *спеціальної реконструкції* діяльність Релігійно-філософського і Науково-філософського товариств, редакцій журналу «Християнская мысль» і газети «Народ»? Чи вивчено інші київські культурні започаткування, пов'язані з діяльністю доволі чи-

сельних товариств (зокрема, Літературно-артистичного, Юридичного, Історико-літературного, Педагогічного та ін.) і редакціями літературних часописів («Огни», «Киевская неделя», «В мире искусств» тощо), діяльністю, що позначена жвавою участю найвизначніших постатей «срібного віку» і вписала яскраві сторінки у розвиток філософської культури в Росії? Чи здійснено необхідні джерелознавчі (передусім архівні та бібліографічні) студії, спроможні забезпечити надійний фундамент усебічного історико-філософського осмислення духовних процесів у Києві початку ХХ ст.? Чи опубліковано бодай частку найважливіших документів і першоджерел, що стосуються заявленої теми? Ось перелік тих першочергових питань, відповіді на які ствердно дослідникам належить у майбутньому.

Зайве наголошувати, що підняти потужний пласт київської філософської культури «срібного віку» можна лише систематичними й сукупними зусиллями гуманітаріїв різних фахів. Ретельна джерелознавча робота й усебічний науковий аналіз - єдина альтернатива «медитаціям» на київські теми, якими сповнено сьогодні філософський і культурологічний дискурс.

Передумовою таких досліджень є, на наш погляд, усвідомлення деяких методологічних аспектів проблеми. Попри всю унікальність і неповторність культури «срібного віку», смисл і значення релігійно-філософського ренесансу може бути зрозумілим лише у контексті цілісного осягнення процесів становлення й розвитку філософії в Росії. Розквіт релігійно-філософської думки початку ХХ ст. пов'язаний не тільки і, мабуть, не стільки з передкатастрофічністю епохи, скільки з процесом внутрішнього визрівання цієї думки, оформлення того інтелектуального й освітнього середовища, поза яким неможлива повноцінна філософська творчість. Світоглядний злам у свідомості інтелігенції, есхатологічна тривожність і апокаліптична чутливість, глибинна синкретичність, строкатість і вільність стилю, які справедливо вважають невід'ємними характеристиками філософування «срібного віку», не повинні затуляти того вагомого факту, що розквіт філософської думки в передреволюційній Росії є, значною мірою, закономірним результатом попереднього розвитку систематичної філософської освіти, початок якого був покладений Києво-Могилянською академією.

Згадаймо, що саме духовними академіями та університетами, чії змістовні філософські курси мали статус загальнообов'язкових, чії профе-

сори піклувалися про видання філософських пам'яток і перекладів новітньої європейської літератури, ініціювали й розвивали філософську періодику та філософські товариства, наполегливо стверджували у суспільній свідомості значущість філософії як необхідного компоненту духовної культури, і було створено фундамент для виникнення філософської спільноти та легітимації філософського знання у не-філософськи налаштованому російському суспільстві. Чи випадковий той факт, що творці релігійно-філософського ренесансу незалежно від того, вийшли вони «з марксизму», а чи з літературних кіл, є всуціль особами з університетською освітою, а його найвизначніші діячі - переважно університетська професура? Чи випадково, що сплеск релігійно-філософської думки на теренах Російської імперії (у тому числі в Києві) початку ХХ ст. збігається з розквітом університетської й духовно-академічної традиції? Чи випадково, що речники і першої і другої - одні й ті самі особи, згуртовані в єдиному просторі думки, слова і дії не так «сакральністю» київського ландшафту, як *спільним освітнім та інтелектуальним середовищем*?

Звідси перший - на наш погляд, методологічно значущий - висновок: осмислення релігійно-філософських процесів у Києві початку ХХ ст. безпосереднім чином пов'язане із всебічним освоєнням київської духовно-академічної та університетської традиції.

Другий важливий аспект вивчення процесів релігійно-філософського відродження у Києві стосується характерної особливості філософського дискурсу «срібного віку» - його публічності. Зміцніла й дедалі повнозвучніша думка, мовби не в силах миритися із кайданними приписами міністерських і синодальних статутів, поринула за межі університетських і духовно-академічних кафедр, виплескуючись у публічних доповідях, «рефератах», видавничих проектах, вільних позаакадемічних товариствах, на сторінках періодики тощо. Неможливе й недоречне в учбових курсах, але сокровенне й наболіле, знаходило вихід у колі однодумців і співчуваючих. Згадаймо лише кілька київських прикладів. Молодий професор Сергій Булгаков, перебуваючи на службі, читає «курс політекономії з бесідами»¹, але поза університетською та інститутською кафедрами теми його натхненних виступів - «Що дає сучасній свідомості філософія Вол. Соловйова?», «Іван Карамазов як релігійний тип», «Душевна драма Герцена», «Чехов як мислитель» та ін. У лекційні години професор університету Євген

¹ Як відомо, початок викладацької кар'єри С. М. Булгакова пов'язаний із двома київськими учбовими закладами - Політехнічним інститутом та Університетом Св. Володимира.

Трубецької викладає студентам «історію філософії права давню і нову», а його колега Георгій Челпанов посвячує їх у тонкощі психологічної науки, натомість у публічному засіданні Юридичного товариства, у присутності тисячної (!) аудиторії, обидва ведуть мову про Бориса Чичерина «як учителя права і правди» та його значення в російській філософії [3]. Професор Київської духовної академії Василь Екземплярський викладає студентам моральне богослов'я, але у колі колег та однодумців по Релігійно-філософському товариству переймається пошуками сенсу релігійної проповіді опального і відлученого письменника Льва Толстого [4]. Його колега професор Петро Кудрявцев з року в рік читає студентам КДА курс історії філософії, а перед учителями Полтави та Херсона виступає з лекціями «з нової російської літератури» [5]. Студент Василь Зеньковський удень відвідує заняття на історико-філологічному факультеті, а ввечері працює над дописами на релігійно-філософські теми для газети «Юго-западная неделя». Продовжувати цю вервечку можна довго... Втім і сказаного досить, на наш погляд, аби зробити висновок: одним із найважливіших аспектів вивчення релігійно-філософських процесів у Києві початку ХХ ст. є всебічне дослідження пам'яток публічного релігійно-філософського дискурсу - періодики, діяльності різноманітних наукових і літературних товариств, видавництва тощо.

Третій аспект, що заслуговує на увагу, стосується Київської духовної академії та її ролі у релігійно-філософському житті Києва початку ХХ ст. Та діяльна участь в усіх найважливіших започаткуваннях доби, яку виявила київська духовно-академічна професура, видається безпрецедентною навіть для сповненого несподіванок передреволюційного десятиліття. Саме професорами КДА було ініційоване й створене Київське релігійно-філософське товариство (1908-1918), що згуртувало релігійно налаштовану інтелігенцію¹. Саме активність духовно-академічної професури Микола Бердяєв справедливо вважав особливістю цього товариства, що вирізняла його з-поміж аналогічних товариств у Санкт-Петербурзі та Москві [7, 219]. Чи потрібно зайве наголошувати на необхідності шонайретельнішого вивчення релігійно-філософських процесів у Київській духовній академії кінця ХІХ - початку ХХ ст., поза яким сподіватися на успішне опрацювання теми цілком марно?

Ще один аспект, що видається надзвичайно значущим у вивченні київської сторінки релігій-

но-філософського ренесансу, безпосереднім чином увиразнює таку особливість регіональної субкультури Києва, якою є її полінаціональність. Ідеться передусім про той особливий колорит, що його надавала релігійно-філософському життю Києва початку ХХ ст. діяльна співучасть у ньому носіїв російської, української, польської, єврейської самосвідомості. Василь Липківський, майбутній предстоятель Української автокефальної православної церкви, у передреволюційні роки - активний учасник Релігійно-філософського товариства. Василь Зеньковський - у майбутньому один з найвизначніших російських мислителів ХХ ст., у 1918 р. - міністр сповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського і професор Українського народного університету. І це лише кілька характерних штрихів строкатого і складного, надзвичайно багатого на відтінки й напівтони релігійного, культурного, політичного життя Києва, осягти яке на шляху штучних розділень за національними ознаками навряд чи вдасться.

Зрештою, відзначимо ще одну особливість ренесансної культури, недостатньо, на наш погляд, з'ясовану. Сьогодні у науковій і псевдонауковій літературі надзвичайно помітне акцентування у словосполученні «релігійно-філософське відродження» власне релігійного змісту і значення. Тим не менш, розквіт філософії в Росії початку ХХ ст. пов'язаний із діяльністю не тільки релігійних мислителів, а і їх принципових опонентів, і причетність до нього виявляють не лише «путейці», а й «логосовці». Співіснування різних філософських дискурсів - особливість «срібного віку», яку продемонстрував нам і Київ: із Релігійно-філософським товариством, перейнятим передусім релігійними запитамі часу і прагненням до ствердження християнських цінностей, тут цілком органічно уживалося товариство Науково-філософське, що вважало за свою мету «розробку науково-філософських питань і сприяння поширенню інтересу до науково-філософського знання» [6, 137]. Характерно, що чимало київських філософів передреволюційної доби успішно поєднували членство в обох товариствах.

Зайве наголошувати, що осмислення релігійно-філософських процесів у Києві початку ХХ ст. вимагає не тільки систематичності й наполегливості, а й наукової доброчесності й неупередженості - інакше ілюстрацією до історико-філософського (й ширше - історико-культурного) дискурсу так і залишиться відомий рядок: «Над вымы-

¹ Офіційно статут Київського релігійно-філософського товариства було затверджено 23.01. (ст. ст.) 1908 р. [6, 142], але ідея його створення народилася, без сумніву, раніше.

слов слезами обольюсь». Дилетантизм у науці (а історія філософії, в нашому розумінні, є саме наукою) - річ, певне, незнищенна. Однак дуже не хотілося б, аби тема київського релігійно-філософського відродження початку ХХ ст. потонула у хвалебних одах, поспіхом складених ком-

піляціях, бездарних переказах чи безграмотних, подекуди не тільки у філософському сенсі, публікаціях. Справа професійної честі київських істориків філософії - подбати про те, аби цього не трапилося і комусь після нас не довелося знову переписувати історію.

1. *Петровський М. С.* Мастер и Город: Киевские контексты Михаила Булгакова.- К.: Дух і Літера, 2001.
2. *Бичко І. В.* Кордоцентрична філософія в Україні і в Західній Європі. Історико-філософська розвідка // Український світ.- 2002.- №7-11.
3. Про це засідання, що відбулося 28.02.1904, див. докладніше: Киевские отклики- 1904- 1 марта; Киевлянин.- 1904.- 1 марта. Див. також архівні документи у вид.: *Ромеєв В. А., Маноха І. П., Бреусенко А. А. Г. И.* Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев). 1892-1907 гг.- К.: Гнозис, 2000.- С. 196-211.
4. Див. щодо цього: *Экземплярский В. И.* Гр. Л. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значе-

ние заповедей Христовых // Сборник второй. О религии Льва Толстого.- М., 1912; *Його ок.* За что меня осудили? - К., 1912; *Його ж.* Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.- К., 1912.

5. Див., зокрема: *Кудрявцев П. П.* Конспект лекций по новой русской литературе, читанных на земских учительских курсах в Полтаве и Херсоне-Херсон, 1915.
6. Див.: Філософський факультет (документи та матеріали).- К.: Центр навчальної літератури, 2004.
7. Див.: *Бердяев Н. А.* Русский духовный ренессанс начала ХХ в. и журнал «Путь» // Н. А. Бердяев о русской философии-Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991.

М. Tkachuk

KYIV IN THE RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL RENAISSANCE OF THE EARLY 20th CENT.: RAISING THE PROBLEM

This article has made the first attempt to stress some methodological aspects of studying religious-philosophical processes on Kiev in the beginning of the 20th cent. Such analysis needs deep comprehension of Kyiv Theological Academy's and University's philosophical traditions and also detailed research of public religious-philosophical works.